

מורשת ענפה

**עצי מורשת
ועצים קדושים**

אבני מורשת

תחקיר וכתובה
סיגל לנדסברג

עצי זית ישישים, בעלי מוניטין בינלאומי, ניצבים בחצר כנסיית "גת שמנים" בירושלים, שנקראת גם "כנסיית כל העמים". הגזעים שלהם מפותלים, מעוררים כבוד שבא עם השנים. המוניטין שלהם מעוגן בברית החדשה. על פי המסורת הנוצרית, ישו ירד עם תלמידיו מן הסעודה האחרונה לגת שמנים. שם, בין עצי הזית בחצר התייסר והתפלל את תפילתו האחרונה, בטרם הוסגר על ידי יהודה איש קריות לידי חיילי רומי שהובילו אותו למאסר.

העצים, המופיעים באיורים עתיקים, הפכו לסמלה של הכנסייה, ששימרה אותם בחצרה, לשם עולים לרגל מאמינים נוצרים.

כנסיית כל העמים

צילום: רוברט, 2007

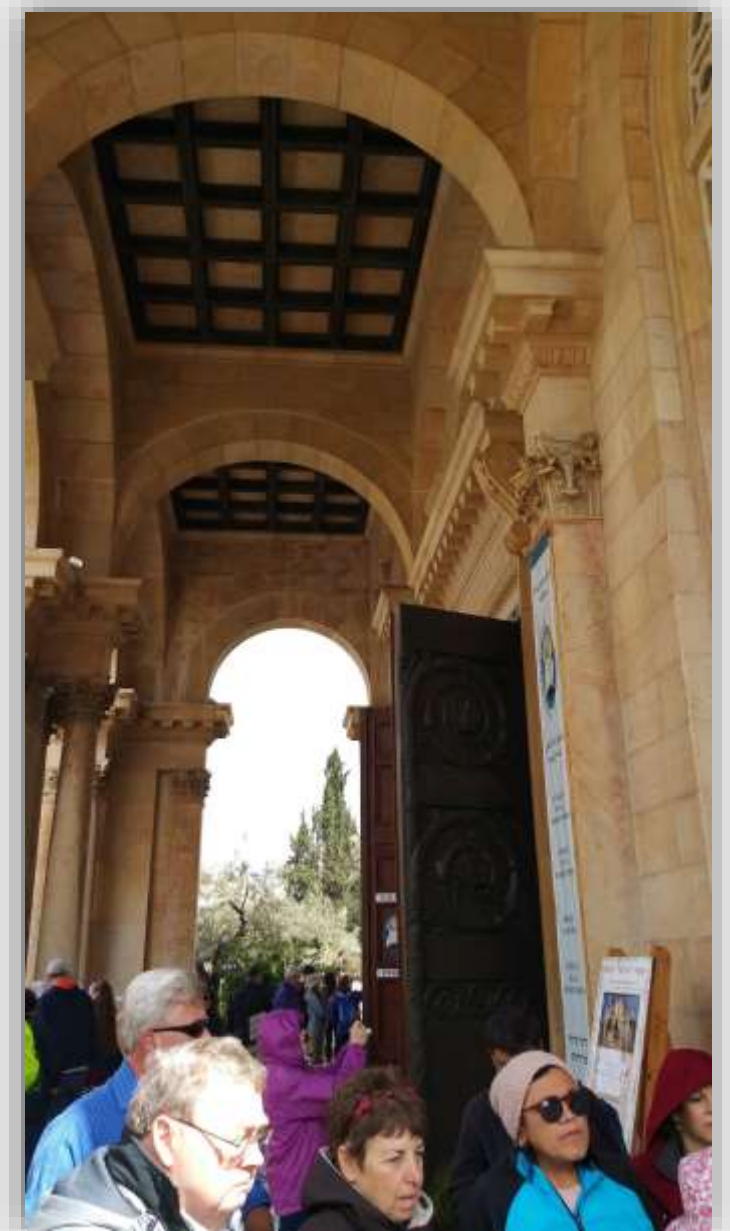
עצי זית בחצר גת שמנים

צילום: אבי דרור, 2009

ביניהם, יש מי שמאמינים שעצי זית אלו הם בני אלפיים שנה ושתחת אחד מהם ישב ישו בלילה האחרון לחייו. מנגד, בוטנאים בישראל גורסים ש"כל גיל מעל 1,000 שנים זו הגזמה שאין לה ידיים, רגליים וטבעות". קביעת גילם של עצים באמצעות ספירת טבעות או בשיטות אחרות היא בעייתית, שנויה במחלוקת, ובדרך כלל מדובר בהערכות, שלא נבדקו מדעית. סקר של הרשות האיטלקית הלאומית למחקר, שפורסם ב-2012 תיארך שלושה משמונת עצי הזית בגן למאה ה-12, התקופה הצלבנית בה שופצו כנסיות רבות בארץ ישראל.

עולי רגל בגת שמנים

צילום: קונראד סמרס, 2016

עצי זית בחצר גת שמנים

צילום: פליקר, ויקישיתוף 2007

בשנת 1523, מזכיר הנוסע משה באסולה ביומנו, "אילן גדול" ליד קבר רבי חלפתא בגליל. מאז, מוזכר העץ הגדול לצד הקבר בחיבורי נוסעים שונים עד למאה ה-20. רבי חֶלְפֶּתָּה היה תנא מהדור השלישי לתנאים שחי בציפורי בין המאות ה-1 וה-2 לספירה. אדריכלית הנוף **ד"ר נורית ליסובסקי**, טוענת שהאזכורים החוזרים ונשנים של עצים בחיבורי נוסעים בארץ ישראל, מלמדים על מסורת ארוכה של קידוש עצים לצד קברי צדיקים, ששמירתם היא חלק מקדושת המקום.

אלון התבור לצד קבר רבי חלפתא

צילום: עזריה אלון,
שנות 1960-1970

**אתר קבר רבי חלפתא,
הגדר והמתקנים במתחם**

צילום: שבילים, 2013

היא סבורה שאלון התבור הצומח ליד קבר רבי חלפתא הוא שיוצר את הדימוי הסמלי והחזותי של מקום קדוש. אלון התבור של רבי חלפתא, העץ ובית הקברות שהיה סביבו, נחשב מקודש ביותר על ידי מוסלמים ודרוזים לפני מלחמת העצמאות.

כיום הם מבקרים את העץ לעיתים נדירות תוך השארת בדים ירוקים עליו. שותפות בין דתית עתיקה בפולחן העצים היא תופעה אוניברסלית, חוצת תרבויות, עדות לעוצמת ממדיה של קדושת העצים. אך המסורת הקדושה המשותפת ליהודים ולמוסלמים, שהתקיימה לפני קום המדינה, כמעט נעלמה. השילוט באתר כיום הוא בעברית בלבד והמסורת המוסלמית ששימרה את הקברים והעץ מאות שנים נדחקה מעבר לגדר.

**עץ החרוב בפתח
מערת הרשב"י**

צילום: אבי דרור, 2016

עץ חרוב עתיק, גדול ומקודש ליהודים הוא העץ הנטוע בפתח מערת רבי שמעון בר יוחאי (הרשב"י) בכפר פקיעין. על רשב"י ובנו אלעזר מסופר כי התחבאו 12 שנים במערה וניזונו מעץ חרוב וממעין מים. לפי המסורת, הם הסתתרו מפני הרומאים, במערה שבמרומי פקיעין, שם כתב הרשב"י את חכמת הקבלה ואת ספר הזוהר. ליד המערה צומח עד היום עץ חרוב. בשונה מהמסורת היהודית, בפולקלור הערבי נחשב עץ החרוב כעץ מקולל, כמקום משכן רוחות רעות וכמביא מזל רע.

מערת הרשב"י, פקיעין

צילום: עובד כהן, 2016

**מתחם קבר רבי שמעון בר יוחאי
במירון בל"ג בעומר**
צילום: יונתן שטיין, 2006

**עץ החרוב מעל פתח
מערת הרשב"י**
צילום: אבי דרור, 2016

סמוך לקדיתא שבמרון, מצלה אלה אטלנטית ענקית את הקבר המיוחס לרבי טרפון. הדרך ליישוב קדיתא רצופה בקברי צדיקים ורבים עולים אליהם לרגל. מקום קבורתו של רבי טרפון לא נזכר בספרות חז"ל, אך ישנם מספר מסורות ביחס למקום קברו. מסורת מאוחרת מציינת את קברו במרון סמוך לקדיתא. רבי טרפון היה תנא ממשפחת כהנים, שחי בדור שאחרי המרד הגדול, ומתלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי. האלה האטלנטית הקשישה שנישאת מעל הקבר מעניקה צל מיטיב לכל מי שבא לשיח את ליבו אצל רבי טרפון. האלה ניחנה בגזע חסון ועבה, שהיקפו מגיע לחמישה מטרים.

מתחת לאלה המקודשת נבנה מתחם הכולל: ציון קבר, מתקנים להדלקת נרות ופינות התייחדות. בתחילת שנות האלפיים, הוצב מתחת לעץ, ארון ספרי קודש הפתוח לכול.

האלה לצד קבר רבי טרפון

צילום: אבישי טייכר, 2008

קבר רבי טרפון

צילום: אריאל פלמון, 2013

על העץ אין סימני פולחן וכל התפילות והדלקת הנרות מופנים אל הצדיק באמצעות הקבר בלבד, סימן שיש לייחס את הקדושה לקבר ולא לעץ. לפי האתנו-בוטנאי, **פרופ' אמוץ דפני**, העץ של ר' טרפון היה אתר מקודש לערבים בשם "שג'רת אבו אל בנאת" והיה מרכז עלייה לרגל של תושבי המקום והסביבה.

מאז שגויר העץ "כהלכה" בשנות השישים למאה העשרים, נעשו ביקורי המוסלמים נדירים אך הם לא תמו לחלוטין למרות "חילופי הצדיקים" להם מוקדש העץ.

קבר רבי טרפון בקדיתא

צילום: אבישי טייבר, 2008

בעמוקה ליד קבר התנא יונתן בן עוזיאל, הגדול בתלמידי הלל הזקן, נמצאת אלה ארצישראלית גדולה ועתיקה שלענפיה קשורים מאות בדים, ביטוי לאמונה עממית שעל כל המבקש בקשה על הקבר ומעוניין שייענה, לקשור חלק מבגדו לענפי העץ. ציון קברו של התנא יונתן בן עוזיאל הינו מבנה אבן לבן בפאתי יער ביריה הצפוניים, בסמוך ליישוב עמוקה. לפי "המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים", האתר מתועד כציון קבר כבר מהמאה ה-11 לסה"נ, וכיום הוא מושך אליו עולים רבים, בעיקר כמקום מיוחד לתפילה למציאת זיווג.

הכניסה לקבר התנא יונתן בן עוזיאל

**האלה והבדים לצד קבר
התנא יונתן בן עוזיאל
בעמוקה**

צילום: עוזי פז, 2014

נשים המבקשות זיווג נוהגות להקיף את גג הקבר שבע פעמים, קושרות מטפחת לעץ, קוראות תהילים באדיקות ומתחננות לזיווג הגון. עץ האלה הארצישראלית שסמוך לקבר יונתן בן עוזיאל היה מכוסה בבדים, מנחת המאמינים בסגולותיו.

צריך לציין, שהמנהג אינו אהוד על הממסד הדתי ולכן בשנת 2005 הסירו את כל הבדים מהאלה ואף תלו שלט האוסר על מנהג זה. תמונה שצולמה בעמוקה ב-2014 מראה שהמנהג נמשך.

**שלט האוסר על קשירת
בדים על ענפי האלה
במתחם הקבר בעמוקה**

עצי ענק מעוררים פליאה והערצה בקרב בני האדם בגלל התנשאותם השמימה, יכולתם להתחדש ולצמוח וגילם המופלג העולה על חיי אדם. תרבויות שונות מקדשות עצים, שמסמלים חיים וצמיחה, כחלק ממכלול קדוש במקדשים, ליד מזבחות ולצד קברי אבות נערצים. פרופ' דפני מציע הסברים לשוניים ובוטנאיים-פולחניים להתקדשותם של עצי האלה והאלון באזורנו: "אל" היה הישות העליונה בפנתאון האלים השמי הקדום באלף השלישי לפני הספירה, בטרם התגבשה האמונה היהודית. פולחן עצים קדושים התמקד באלון ובאלה, שהיו עצים גדולים ונישאים במרחב, לפני התבססות האמונה באל אחד. פולחנים וטקסים דתיים וחברתיים נערכו תחת עצים אלו.

חוקרים רבים סבורים שקיים קשר בין פולחן ה"אשרה" המקראי לבין ה"אלה". הישות האלילית בשם "אשרה" מוזכרת בתרבויות שונות מאזורנו בתקופות קדם-מקראיות, כבת זוגו של "אל". פולחן זה בא לביטוי בדברי הנביאים: "על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו תחת אלון ולבנה ואלה כי טוב צלה" (הושע ד': י"ג). גם כיום לא מעט מהעצים המקודשים מופיעים בראשי גבעות.

אלה ענקית בהרי נפתלי

צילום: אולגה גנזר, 2009

הנוצרים והמוסלמים הראשונים לחמו בפולחן העצים ולאחר מכן ניכסו אותו והכשירו אותו. הנוצרים ראו בהם סמלי אלילות, אולם לבסוף הבינו שמוטב "לנצר" אותם. גם היהודים נלחמו בעצים מקודשים מאז ימי בית ראשון, ולמרות זאת נשמרו עצים מקודשים על יד קברים, כגון בעמוקה, בקבר האר"י ובשאר קברי צדיקים וגם "אומצו" מנהגים שונים שאינם יהודיים. אבל בניגוד למוסלמים, אצל היהודים אין למצוא עץ מקודש כשלעצמו אלא כחלק ממכלול קדוש.

הבנת הצורך בתיעוד ובשימור של עצים התפתח באופן הדרגתי. בשנים 1990–2005 נערך בישראל סקר עצים בוגרים ראשון מסוגו, בראשות האגרונום **ישראל גלון** והוא נמשך ברצף מאז. מאגר המידע של "עצי מורשת", נכון לשנת 2020, כלל כ-2,400 עצים.

לפי נתוני המאגר, העץ הבולט ביותר בתפוצתו ברחבי הארץ הוא איקליפטוס המקור, שניטע החל משנות ה-80 של המאה ה-19. העץ מזוהה עם ההתיישבות בארץ ישראל, והסברה הרווחת היא כי הובא במטרה לייבש ביצות ולסלק את מחלת המלריה.

חורשת האיקליפטוס שמוקדשת לנעמי שמר בקיבוץ כנרת

צילום: אבישי טייכר, 2012

בחלוף הזמן התברר שייבוש המים ביעילות בוצע באמצעות ניקוז מי הביצות אל הים ולא דווקא בעקבות נטיעת האיקליפטוסים. בכל מקרה, העץ הזה שליווה את ההתיישבות היהודית בכל חלקי הארץ, זכה בפי תושבי הארץ הערבים לכינוי "עץ היהודים".

**איקליפטוסים
על גדות נחל
אלכסנדר,
2016**
צילום: חן

"עצי מורשת" הם בעיקר עצים שעונים על אחת מהגדרות הבאות: עצים ותיקים שניטעו לפני קום המדינה, עצים מיוחדים ונדירים, או עצים הקדושים לפחות לאחת מהדתות המונותאיסטיות. מנתוני הסקר אפשר ללמוד שכ-20% מהעצים הם בני יותר ממאה שנה. העצים, שגילם הוערך ביותר ממאה שנים, הם כולם מהמינים: אלון מצוי, אלה אטלנטית, אלון התבור, איקליפטוס המקור, שיזף מצוי, חרוב מצוי, פיקוס השקמה, וברוש מצוי.

צדיק בצל עץ מקודש איור: Geikie, 1896

עצים קדושים הם אלו המשמשים כמושא לפולחן וסגידה. תהליכי פיתוח, נטישת כפרים במלחמת העצמאות והחלשות מסורות ישנות מצמצמים את מספר העצים ה"פעילים", שעדיין עולים אליהם מאמינים. איסור חברתי ותרבותי חמור שחל על פגיעה בהם, שמר עליהם ואפשר את התחדשותם משך מאות שנים.

עץ עתיק ליד מקאם בעמק האלה איור: וילסון, 1880

לרוב העצים המקודשים בארץ ישראל יש קשר לגיבורים, אנשי דת, נביאים, קדושים או לאירוע שהתרחש בסמוך אליו. אצל המוסלמים, הסיבה העיקרית לקדושה היא שהעץ המסוים מהווה את מקום משכן נשמת צדיק או את מקום קבורתו. בקרב דרוזים, המאמינים בגלגול נשמות, דוחים התקדשות מסוג זה מכול וכול.

לפיהם עצים מתקדשים עקב אירועים הקשורים בנביאים, אנשי דת חשובים ודמויות מופת. עבורם אלו עצים "מבורכים", שהם אנדרטה לאותם אישים בהיסטוריה של הדת הדרוזית.

קבר שיח בילאל
על הר כביר, 2016

צילום: אבישי טייכר

היחס לשימור עצים עבר תהליך של הכרה ולימוד. דוגמה להתפתחות תודעת שימור העצים היא השינוי בתפישה שרווחה בעבר, לפיה ניתן להעתיק עץ ממקומו ולנטוע אותו הרחק ממקום צמיחתו. כך נעשה במסגרת פיתוח היישוב מצפה הילה בגליל, ב-1989, אז הועתקו עצי זית ממקומם לאתר אחר בטענה לקיום עקרונות שימור.

מצפה הילה

צילום: עמי כתבן,
2005

העתקת עצי זית ממצפה הילה

צילום: אריה עשת, 1998

התפישה השולטת כיום, בקרב העוסקים בתחום השימור, היא שעץ איננו רק החומר הביולוגי אלא המכלול הנוצר סביבו מבחינה אקולוגית, היסטורית, תרבותית ודתית, ולכן דורשת לקיים את העץ באתרו.

**עצי זית מוכנים להעתקה
ממצפה הילה**

צילום: אריה עשת, 1998

אדריכלית הנוף, ד"ר נורית ליסובסקי, מצביעה על ההכרה הנדרשת במכלול: היסטורי, תרבותי ונופי, הבולטת בחסרונה בפעילות "הוועד להצלת קברי קדמונים בארץ ישראל", שעוסק בשיפוץ קברים קדושים. הפיתוח מתמקד בקבר ומתעלם מהסביבה ומעצמים שהיו חלק מהמקום הקדוש. כל מה שסביב הקבר: עץ, אבן או מרחב נופי נתפש כטפל. ניתן להבחין שבמרחב הסובב את קבר רבי חלפתא, הוקמו גדרות ומתקנים מאוסף חומרים אקלקטי ובאיכות ירודה, ביטוי לתפישה שמבודדת את הקבר מסביבתו וחסרה מודעות סביבתית וחזותית.

שיקולים פוליטיים ודתיים מחד גיסא ובורות והתנשאות מצד הציבור החילוני מאידך גיסא, הביאו לכך שבפועל אנשי המקום והממסד הדתי מקבעים את דמותו של מקום קדוש לפי טעמים ויכולתם, ואין מי שימחה.

**אתר קבר רבי חלפתא
הגדר והמתקנים במתחם**
צילום: שבילים, 2013

מקורות:

- אמוץ, דפני, עצים מקדשים בישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשע"א – 2010
- נורית, ליסובסקי, "והוא במישור ואלון גדול על קברו" **קתדרה** 115, ניסן תשס"ה, 2005.
- גלון, ישראל, "עצי מורשת בישראל – מסקנות מ-30 שנות מעקב אחר עצים בוגרים בישראל", **אקולוגיה וסביבה** 12(1), 2021
- משה, גלעד, "מחכים למשיח: עצי הזית המרתקים של ירושלים", **הארץ**, אוקטובר 2013
- צפריר, רינת, "עתיקות העיר ירושלים: גם אבנים וגם עצים", **הארץ**, מרץ 2013
- יעקב, שקולניק, "קדיתא – ביקור אצל האלה של רבי טרפון", **אתר קק"ל**, 2019
- גליה, גוטמן, "עצים עתיקים בישראל", **אתר מסע אחר**, ינואר 2013

תצלומים:

- ויקישיתוף
- פיקיוויקי

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27 לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [10/2024]

תחקיר וכתובה: סיגל לנדסברג

עיצוב: זאב הררי

